مهدی مکی‌نژاد[1]

کتیبه‌نگاری الوان

معرفی کتیبهٔ امامزاده زید بازار تهران

کتیبهٔ سردر مرقد امامزاده زید بازار تهران به لحاظ نوع کاربرد رنگ در آن منحصر به فرد و در تاریخ کتیبه‌نویسی ایران بی‌سابقه است. در این مقاله ضمن معرفی کامل این کتیبه، زمینهٔ تاریخی و هنری آن به اجمال بررسی می‌شود.

موقعیت و سابقهٔ تاریخی بنا

بنای مرقد امامزاده زید بن علی بن الحسین زین العابدین علیه السلام معروف به «امامزاده زید» در مجموعهٔ بازار تهران در انتهای جنوبی بازار بزازان و انتهای بازار کفاشها واقع شده است. بنا به مدارك و اسناد «قدیمی‌ترین تاریخ موجود در امامزاده متعلق به صندوق عتیقهٔ مرقد مورخ به سال ۹۰۲ق است»؛[2] اما قسمتهای اصلی بنا در دورهٔ قاجار ساخته شده است. «بنای گنبدخانه از آثار زمان فتحعلی‌شاه قاجار و مورخ ۱۲۴۵ق است. صحن و ایوان و حجرات در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار و در خلال سالهای ۱۲۹۷ تا ۱۳۰۱ق احداث گردیده است.»[3] توسعهٔ شبستان ضلع غربی و آشپزخانه و آبریزگاه در زیرزمین با کمکهای مردمی در دورهٔ معاصر به دست استاد علی‌اصغر شعرباف انجام گرفته است.

کتیبه‌های کاشی‌کاری

در این بنا سه کتیبهٔ کاشی‌کاری مربوط به دورهٔ قاجار دیده می‌شود. یکی از کتیبه‌ها مربوط به ایوان بزرگ ضلع شرقی بناست که به خط نستعلیق جلی در زمینهٔ کاشی لاجوردی و به تاریخ ۱۲۹۷ق است؛ دیگری کتیبهٔ ساقهٔ بیرونی گنبد است که به خط ثلث به رنگ سفید روی کاشی لاجوردی است. «این کتیبه که مشتمل بر آیاتی از سورهٔ دهر است و ظاهراً آن را هم‌زمان با کتیبه داخل حرم ساخته و در زمان کاشی‌کاری گنبد در سالهای ۱۳۱۹ـ۱۳۲۲ در محل فعلی قرار داده‌اند.»[4] سومین کتیبهٔ کاشی‌کاری‌شده کتیبهٔ گنبدخانه است که به‌تفصیل بدان می‌پردازیم.

کتیبهٔ گنبدخانه

مشخصات فنی

این کتیبه را کاشیهای خشتی هفت‌رنگ به ابعاد ۱۸×۱۸ سانتی‌متر به خط ثلث در چهار وجه گنبدخانه نوشته‌اند. طول هر ضلع گنبدخانه ۸/۲۰ متر و در نتیجه طول کلی این کتیبه ۳۲/۸۰ متر، و عرض یا ارتفاع آن ۷۲ سانتی‌متر است. متأسفانه در زمان آینه‌کاری گنبد، ۲۲ سانتی‌متر از بالا و پایین حاشیهٔ تزیینی این کتیبه زیر آینه‌کاری پنهان شده است. زمینهٔ حاشیه زرد و به شکل ترنجی است که داخل آن با گل و بوته‌های طبیعی به رنگ قرمز و قهوه‌ای و ... نقاشی شده است.

ت۱ (بالا). کتیبهٔ گنبدخانهٔ امامزاده زید

ت۲ (راست). شاه‌محمود نیشابوری، خط گره‌خوردهٔ درهم، رنگ مشکی: «توکلت بمغفره المهیمن»، رنگ آبی: «هوالغفور ذوالرحمة»، دورهٔ صفویه

ت۳ (چپ). محمود (از خوشنویسان دورهٔ تیموری)، کتیبهٔ کاشی معرق به خط ثلث، دورهٔ تیموری ۸۷۶ق، تهران، موزهٔ ملی ایران

زمینهٔ اصلی کتیبه لاجوردی و خط به رنگ سفید است. به لحاظ نوع ترکیب‌بندی، حروف و کلمات در این کتیبه تو در تو و فشرده نیستند، ما بین حروف فضای خالی وجود دارد که به هنرمند مجال داده از رنگ استفاده بیشتری بکند. یك کشیدهٔ معکوس سرتاسری در وسط کتیبه، کرسی اصلی خط را مشخص کرده است. چنین ترکیب‌بندی‌ای چه پیش‌تر و چه در همین دوره سابقه دارد.

متـن کتیبه

متن این کتیبه سورهٔ ۷۶ قرآن کریم، سورهٔ دهر (انسان) با ۳۱ آیه است:

«بسم الله الرحمن الرحیم. هل اتی علی الانسان حین من الدهر...» چون این سوره یادآور اهل بیت علیهم‌السلام است، از آن در مکانهای مذهبی بسیار استفاده می‌کنند. در قسمت پایانی کتیبه شعری به خط نستعلیق در زمینه‌ای به ابعاد ۷۲×۵۰ سانتی‌متر بدین مضمون آمده است:

بعهد خسرو صاحبقران دارای دین‌پرور
سلیمان دویم فتحعلی شه ظل یزدانی
قوام ملك شاهنشه جناب آصف‌الدوله[۵]
شد این محکم بنای دیرپا را از هِمَم بانی
پی تاریخ اول سال بنیادش خرد گفتا
بپا شد کعبه اول بحکم آصف ثانی

مصرع آخر این شعر ماده تاریخ بناست که به حساب جمّل سال ۱۲۴۵ق، یعنی اواخر سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار است. در هیچ جای این کتیبه نام خطاط ذکر نشده، اما شباهت این کتیبه و کتیبهٔ ساقهٔ بیرونی گنبد به لحاظ نوع خط و ترکیب حروف و محتوا (سورهٔ دهر) نشان می‌دهد که خطاط آنها یك نفر است. در قسمت پایانی کتیبهٔ ساقهٔ گنبد حدود یك متر کاشیهای جدیدی نصب شده که تاریخ تعمیر و کاشی‌کاری گنبد را به سال ۱۳۲۲ش نشان می‌دهد. (شاید این قسمت را بدین سبب به کتیبه افزوده باشند که طول کتیبه از محیط ساقهٔ گنبد کمتر بوده است). می‌دانیم که مسجد امام تهران نیز در زمان فتحعلی‌شاه ساخته شد و کتیبه‌های آن مورخ ۱۲۴۰ق و ۱۲۴۱ق است. از مقایسهٔ خط کتیبهٔ مورد بحث با کتیبهٔ مسجد امام (شاه سابق) می‌توان احتمال داد که خطاط کتیبهٔ

ت۴. کتیبهٔ مسجد امام، اصفهان، دورهٔ صفویه

مرقد امامزاده زید همان خطاط کتیبهٔ مسجد امام، یعنی محمدمهدی طهرانی با رقم «کاتب الحضرت السلطانی» بوده است. او «از خوشنویسان دربار فتحعلیشاه قاجار است که تا زمان سلطنت ناصرالدینشاه در قید حیات بوده است؛ در کتیبهنگاری دست قوی داشته و غالب کتیبههای ابنیهٔ دولتی زمان فتحعلیشاه به خط اوست.»[۶] کتیبهٔ امامزاده زید در مقایسه با کتیبههای مسجد امام خلوتتر و پختهتر و کاملتر و کلمات آن با ترکیبات بهتری نوشته شده است. شاید علت آن فاصلهٔ چندسالهٔ تحریر آنها باشدکه هنرمند در این مدت کارش پختهتر و کاملتر شده است. این هنرمند کارهای متعددی در آستان حضرت معصومه (ع) در قم انجام داده است، از جمله «دو کتیبه، یکی به قلم زر با تاریخ سال۱۲۶۲، در بقعهٔ منوچهرخان معتمدالدوله»[۷].

ویژگیها

این کتیبه به لحاظ نوع استفاده از رنگ و تزیینات در تاریخ کتیبهنگاری ایران بینظیر است. رنگهایی که در این کتیبه به کار رفته عبارت است از لاجوردی، زرد، قهوهای روشن، سبز روشن، فیروزهای، قرمز. ویژگی ممتاز این کتیبه این است که علاوه بر رنگآمیزی داخل چشمههای حروف، مانند ص، ه، ط، که قبلاً سابقه داشته، فضاهای خارج از این نوع حروف، ما بین کلمات حروف و گردش نقوش را نیز به مقدار زیاد به ترتیبی رنگآمیزی کردهاند که در مجموعهٔ کتیبه نوعی هماهنگی و گردش رنگهای مختلف پدید آورده است. این امر نشان میدهد که هنرمند از رنگها و تأثیر آنها بر هم شناخت کافی داشته است. نکتهٔ شایان توجه این است که خط در سیطرهٔ رنگها درنیامده و اصالت و شخصیت آن کاملاً حفظ شده است. این کتیبه همانند نوعی نقاشیـ خط، حاصل تلفیق و همنشینی ملایم و مناسب طرح و نقش و خط و رنگ است.

طرّاح این کتیبه توانسته است با گردش موزون ساقهٔ ختاییها به رنگ زرد که در زمینهٔ لاجوردی خوب میدرخشد، فضای شاد و بهارگونهٔ کتیبه را کاملتر و زیباتر و جانبخش سازد. این نوع رنگآمیزی ختاییها و گل و برگهای ظریف و ریز منحصر به دورهٔ قاجار و متأثر از رنگهای شاد رایج در این دوره است. خلاقیت و جرئت هنرمند در بهکارگیری این همه رنگ نقطهٔ عطفی است که شاید بتوان با اتکا بر آن، حرکتهای خوبی در کتیبهنگاری ایجاد کرد.

سیر تاریخی

اغلب تزیینات معماری از جمله خطوط مختلف و نقوش گیاهی ابتدا در تزیین کتاب و در هنرهای دستی مانند سفالگری نشو و نما یافت و کم‌کم وارد معماری شد. پیشینهٔ تاریخی کاربرد رنگ در خط به قرون اولیهٔ اسلامی می‌رسد، یعنی زمانی که رنگهای گیاهی طبیعی مانند قهوه‌ای و قرمز و سبز برای مشخص کردن اِعراب و سرسوره‌ها و تعیین آغاز و پایان آیه‌ها به کار گرفته شد. بر سفالینه‌های دورهٔ ایلخانی نیز رنگهای قرمز و سبز به کار رفته است؛ اما در کتاب‌آرایی دورهٔ تیموری رنگ‌آمیزی داخل چشمهٔ حروف مرسوم و در دوره‌های بعد پیوسته تکرار شد. در دورهٔ صفویه، شاه‌محمود نیشابوری، هنرمند خوشنویس، با استفاده از نقوش گیاهی (ختایی و اسلیمی) داخل فضای خط و کلمات را نقاشی می‌کرد. این حرکت نخستین گامهای نقاشی‌ـ خط محسوب می‌شود. در دورهٔ قاجار هنرمند نقاش اسماعیل جلایر نیز با همین نگاه خط را با نقاشی به‌هم آمیخت. «گروه دیگری از کارهای جلایر خط‌ـ نقاشیهای اوست. هرچند پیش از اسماعیل این شیوهٔ هنری در ایران وجود داشت، اما او کسی است که این مکتب را به اوجی تازه رساند که پیش‌تر از او بی‌سابقه بود و پس از او نیز کسی به پایهٔ وی نرسید.»[8] این حرکات و خلاقیتها زمینه‌ساز نقاشی‌ـ خط امروز بوده است.

در معماری پیشینهٔ این کار به تبع نسخه‌های خطی به دورهٔ تیموری می‌رسد. این نوع رنگ در درون حروف در دورهٔ صفویه در کتیبه‌های مسجد جامع، مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان و مقبره خواجه ربیع در مشهد با رنگهای سبز ، مشکی و سبز روشن به‌کار رفته است. در این کتیبه‌ها محدودهٔ رنگ‌آمیزی منحصر به داخل چشمه‌های حروف است و چندان تأثیری در رنگ‌آمیزی کل کتیبه‌ها ندارد. اما کتیبهٔ امامزاده زید با توجه به شیوهٔ رنگ‌گذاری در فضاهای داخلی کتیبه، ابداعی دیگر است و می‌توان آن را گام مهمی در تحول تزیینات کتیبه و خط تلقی کرد.

نتیجـه

در دورهٔ قاجار علاوه بر جریان انحطاطی‌ای که به تقلید از هنر غربی در هنر ایران پدید آمد، جریانی زنده و آکنده از ابداع و خلاقیت هنری در همهٔ هنرهای ایران نضج گرفت که تا اواخر آن دوره ادامه داشت. متأسفانه به برخی از این ابتکارات که می‌توانست هنر رو به زوال ایران را جانی تازه ببخشد و هنری ایرانی و متناسب با روزگار ما پدید آورد بی‌اعتنایی شده است. کتیبهٔ گنبدخانهٔ مرقد امامزاده زید در بازار تهران نمونه‌ای از آن است. در این کتیبه نوعی از کاربرد رنگ همراه با خط دیده می‌شود که می‌توان آن را ابداعی در کتیبه‌نگاری شمردـــ ابداعی متعلق به بیش از ۱۸۰ سال پیش که متأسفانه دنبال نشده و ابتر مانده است.□

کتاب‌نامه

حاجی قاسمی، کامبیز (زیر نظر). *گنجنامه (فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران)، دفتر سوم، بناهای مذهبی تهران*، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۷.

بیانی، مهدی. *احوال و آثار خوشنویسان ایران*، ج ۳ و ۴، تهران، علمی.

سمسار، محمدحسن. *کاخ گلستان (گنجینهٔ کتب و نفائس خطی)، گزینه‌ای از شاهکارهای نگارگری و خوشنویسی*، تهران، زرین و سیمین، ۱۳۷۹.

http://www.chn.ir/news/?section=2&id= 16785

پی‌نوشتها

۱. عضو هیئت علمی فرهنگستان هنر

۲. *گنجنامه، دفتر سوم، بناهای مذهبی تهران*، ص ۱۴۰.

۳. همان‌جا.

4. http://www.chn.ir/news/?section =2&id=16785

۵. منظور اللهیارخان آصف‌الدوله است که مدتی صدر اعظم فتح‌علی‌شاه بود. در زمان محمدشاه به حکومت خراسان رسید (با استفاده از *دایرةالمعارف مصاحب*، ذیل «اللهیارخان آصف‌الدوله»).

۶. مهدی بیانی، *احوال و آثار خوشنویسان ایران*، ج ۳ و ۴، ص ۸۴۸.

۷. همان، ص ۸۴۹.

۸. سمسار، همان، ص ۲۹۶.